

A NYOMDÁSZAT KEZDETEI BÁNÁTBAN

N É M E T H F E R E N C

A mai Bánát területén Pleitz Ferenc Pál (1804–1884) fellépéséig a nyomdászat egyik alapvető sajátossága a *kézisajtók* üzemelése volt.¹ Méghozzá azok is engedély nélkül, törvénybe ütköző módon működtek, csupán a városi vagy a megyei előljáróság hallgatólagos jóváhagyásával. Szerény méretük és korlátozott műszaki lehetőségeik miatt nem lehetett szó könyvek nyomtatásáról, csupán gyakorlati célokat szolgáló vallási tárgyú aprónyomtatványok (Takáts Rafael – Padé), a községi hatóságok szükségleteit kielégítő rovatos táblák, jegyzőkönyvek, lajstromok (Alois Apiler – Kikinda) vagy netán színlapok, alkalmi röpiratok és felhívások (ismeretlen becskerei kézisajtók) készítéséről. Önkéntelenül is felvetődik a kérdés, miért volt ez így, milyen szellemi és társadalmi tényezők, történelmi körülmények befolyásolták mindezt. Hogy erre a kérdésre minél pontosabb legyen a válasz, röviden ki kell térni a Bánság XVIII. századi történetének egyes sajátosságaira.

Dr. Szeli István írja vidékünk XVIII. századi kultúrájáról, hogy „számottevő magyar irodalmi-szellemi élet itt valóban nem volt, ki sem bontakozhatott, mert a kulturális fejlődés országútja messze elkerülte Vajdaságot. Ami pedig ennek ellenére is létrejött, az ma is jórészt rejtve van előttünk, ismeretlenül és feltáratlanul lappang”.² Miért nem kerülhetett itt sor számottevőbb irodalmi életre? Elsősorban azért, mert a Bánság csak az 1716–18. évi hadjárat után szabadult fel, s hosszú évtizedek kellettek ahhoz, hogy kiheverhesse a török uralom nyomait.³ Borovszky írja, hogy Torontál megye a török hódoltság alatt „csaknem egészen kipusztult, és lakatlanná vált. Az akkori térképeken is csupa posványos homokos térségeket, és csak kevés lakott helyet találunk”.⁴ Törökkanizsa és Mokrin, Becskerek és Kikinda között nagy mocsár húzódott, amelllett Dél-Bánátban is volt kettő: az iláncsai és az alibunári. A Bega, a Temes, a Berzava és a Birda folyók árterületei is elmocsarasodtak.⁵ Így hát nem csoda, hogy Bánát az idő tájt egészségtelen vidéknek számított. Amellett gyéren volt lakott, hiszen a török hódoltság alatt több helység is elnéptelenedett. Közép-

Bánátban az 1717. évi összeírás szerint száz házzal Becskerek volt a legnépesebb. Az összeírók Bécsén húsz, Écskán húsz, Módoson ötven házat számláltak meg.⁶ Az elnéptelenedett falvak számáról a legszemléltetőbben az alábbi két adat tanúskodik: a becskereki kerületben huszonegy lakott és ötvenöt lakatlan, a pancsovai kerületben pedig tizenkilenc lakott és negyven lakatlan helység volt.⁷

Ilyen állapotok uralkodtak Bánátban, amikor a požarevaci békekötés után Claudius Florimund Mercy tábornaszernagy került a tartomány kormányzói székébe. Mercy erőfeszítései mindenekelőtt két fontos tényezőre összpontosultak: az elnéptelenedett vidék betelepítésére és a mocsarak lecsapolására.⁸ Ezek voltak ugyanis a vidék fejlesztésének alapfeltételei. Akkortájt beláthatatlan területek heverték parlagon, nem volt, aki megművelje őket.⁹ Amellett a mocsarak kiszáritásával újabb megmunkálható földterületeket lehetett nyerni, egészségesebbé lehetett tenni az életkörülményeket, magyarán lakhatóvá tenni Bánátot. Mercy először a telepítéshez látott hozzá: német, olasz és spanyol telepesekkel próbálkozott, sajnos nem nagy sikerrel. Nagybecskerekre például 1722-ben biscayai spanyolokat költöztetett, ám azok nem tudták elviselni az éghajlatot, s „a közeli mocsarak kigőzölgését”.¹⁰ Legnagyobb részük mindössze néhány év leforgása alatt elveszett. Helyükbe 1728-ban szerbek, magyarok és németek érkeztek.¹¹ A rákövetkező évtizedekben is időről időre ismétlődött ez a betelepítési folyamat. Egyébként is Bánát egyik XVIII. századi sajátosságát, talán még eléggé ki nem kutatott jelenségét éppen ezek az ország legváltozatosabb népelemekkel betelepített része: szerbek, magyarok, szlovákok, románok, franciák, spanyolok, németek, csehek, örmények, albánok, bolgárok s még más nemzetiségű népek spontán vagy tervszerű letelepedése jellemzi”.¹² A téma szabta keret miatt sajnos nem boncolgathatom bővebben ezt a különben roppant érdekes témát. Ám a több-kevesebb rendszerességgel történt betelepítések közül, már csupán érdekességként is ki kell ragadnom a toloncolást. 1740 táján ugyanis újra megcsappant a lakosság száma Bánátban, egyrészt a törökök betörése, másrészt a pusztító pestisjárvány miatt.¹³ 1738 áprilisában Hadzsi Mohamed vidini basa betört Bánátba. Előbb elfoglalta Pancsovát, majd egészen Bókáig és Alibunárig hatolt.¹⁴ Ugyanaz év februárjától kezdett mind nagyobb méreteket ölteni a pestisjárvány, amely vidékünkön először Pancsován és Nagybecskereken szedte áldozatait.¹⁵ Az elkövetkező két évben is, 1739-ben és 1740-ben is tizedelte vidékünk lakosságát ez a makacs járvány.¹⁶ Bánát népessége újra megcsappant. Borovszky szerint „Bécsben eleinte azt hitték, hogy e tartományt többé nem is lehet rendszeres úton benépesíteni”.¹⁷ Ekkor szánták rá magukat arra az elkeseredett lépésre, hogy elítélteket, bűnözőket toloncolnak Bánátba, hogy itt megjavuljanak vagy a mostoha életkörülmények áldozatai legyenek.¹⁸ Bánát egyszerűen deportáló hely lett „nagyobb bűnösök, munkakerülők és nagyvárosokban egybegyűlt

dologtalan és kicsapongó életű elemek számára”.¹⁹ 1770-ig, addig amíg Mária Terézia be nem szüntette ezt az erőszakos telepítést, évente 200–300 rovott múltú egyént toloncoltak ide. Számuk idővel több ezerre rúgott.²⁰ Lopás vagy csempészés, kéjelgés, esetleg emberölés miatt hurcolták őket vidékünkre.²¹ Itt is veszélyeztették a közbiztonságot. Többségük „kóbor életet élt, a szebb női tolonczok legnagyobb része pedig folytatta ledér életmódját”.²²

A XVIII. századi bánági telepítésekkel kapcsolatosan mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a tartományi igazgatóság a németeket mindenütt előnyben részesítette a többi nemzetiséggel szemben. Sőt a létesített népiskolákban is a német nyelv terjesztését serkentették a többi nyelv rovására.²³

A korszak további jellegzetessége, amelyről szólni kell, a nagy bánáti uradalmak kialakulása volt. A kincstári javak 1781. évi árverésén jutott hozzá Karácsonyi Bogdán a beodrai, Lázár Lukács az écskai, gróf Buttler a párdányi, Marczibányi Lőrinc a csókai, Kiss Izsák pedig az itabéi és eleméri uradalomhoz.²⁴ Új alapokon indult meg ezeken az uradalmakon a mezőgazdasági termelés, szakosított foglalkozási ágakkal. E században jelentkeztek az első manufaktúrák és ipari létesítmények is. Itt volt például 1730 táján a betelepített spanyolok által üzemeltetett becskereki selyemfeldolgozó műhely²⁵ meg Krazeisen Sebestyén serfőző üzeme (1745), amely később valószínűs sörgyárrá fejlődött.²⁶ Fontos kiemelnünk a malmokat is, amelyekből több is üzemelt Bánátságban.²⁷ A többszöri betelepítés következtében 1779-ben, Torontál megye visszacsatolásakor már igencsak tarka volt a mai Bánát néprajzi képe. 1779. július 13-ától egy teljesen új korszak vette kezdetét vidékünk életében.²⁸ A közigazgatás ismét a vármegyei önkormányzat kezébe került. Kinevezték továbbá Torontál megye első tisztkarát is.²⁹ Benne néhány értelmiségi, kötetes szerző is helyet kapott. A főispáni szék egyelőre üres maradt. 1780 szeptemberében töltötte csak be gróf Győri Ferenc.³⁰ Az alispán a fiatal, akkor huszonöt éves Semsey András lett, akinek egyik művét Szinnyei is jegyzi.³¹ Helyettes alispánnak Egyed Jánost, főjegyzőnek pedig Hertelendy Józsefet választották.³² A megye tudós orvosa Fuchs Máttyás lett, a soproni származású orvosdoktor, akinek 1788-ban Budán nyomtatott disszertációjáról Szinnyei is tud.³³ Az első tisztkar névsorát böngészve megtaláljuk még Marczibányi Lőrinc nevét is, aki akkor még nagyszentmiklósi járási szolgabíró volt, 1781-ben pedig már Torontál megye alispánja lett.³⁴ Az irodalomtörténet egy 1774-ben Bécsben kiadott latin nyelvű művét jegyzi.³⁵ Az említettek mellett a megye szolgálatában lévő aljegyzők, főjegyzők, alügyészek, főügyészek és táblabírák, megyei mérnökök, járási szolgabírók és megyei írnokok között is voltak művelt, képzett személyek, akik a bánáti művelődési életet ébresztgettek. Hiszen mint Szentkláray írja, a Bánág csak „1779-ben ébredt több mint 200 éves álma után”.³⁶ A rákövetkező néhány évtizedben indulhatott csak meg egy lassú, fokozatos és tegyük hozzá, mindinkább céltudatos fejlődés, amely nemcsak gazdasági, hanem szellemi téren is előrelépést jelentett, s amely végül

a reformkorban nyomdák megnyitását is szükségessé tette. A XIX. század első felében éppen a megyei adminisztráció és megyei előjáróság mind népesebb táboraiból alakulhatott ki az olvasóközönség vékony rétege Bánátban, de onnan toborzódott, szinte természetesen, az írók egy része is.³⁷

Összegezőképpen elmondhatjuk, hogy a XVIII. században a cenzúra központjaitól oly távol eső vidéken, mint amilyen Bánát volt, nem is nyerhetett senki nyomdaalapítási engedélyt. Igaz, egyrészt erre nem is volt meg minden feltétel (írók, olvasóközönség, iskolák, színház stb.), amely szükségszerűen nyomdaalapításhoz vezetett volna, másrészt a privilégium kiadónak ez fölöttébb nagy kockázat lett volna, ilyen kényes kérdésben pedig, mint amilyen a nyomtatott szó joga volt, kockázatot a hatalom nemigen vállalt. Mégis mindennek ellenére (vagy talán éppen ezért!) megtörtént s félig titokban működött azért néhány kézisajtó. Munkájuk ismertetése több szempontból is szükséges, s noha tevékenységük a bánáti nyomdászat előtörténetébe tartozik, mégis fontos számba venni őket és termékeiket is – az első nyomtatványokat a mai Bánát területén.

TAKÁTS RAFAEL PADÉI KÉZISAJTÓJA (1790–92)

Az egyetlen ismert XVIII. századi nyomdát a mai Bánát területén Takáts Rafael Ferenc-rendi szerzetes üzemeltette Padén 1790 táján.³⁸ Az ő kézisajtója alól kerültek ki az első bánáti nyomtatványok, s valójában vele kezdődik a mai Bánát nyomdászatának története is.

Életrajzírói szerint 1748-ban vagy 1749-ben született, minden bizonnyal Gyöngyösön.³⁹ 1769-ben Szécsényben lépett szerzetbe. Kaplonyban 1770–71-ben bölcsészetet, majd 1771–72-ben Szegeden teológiát hallgatott.⁴⁰ Onnan újra Gyöngyösre került, ahol 1774 táján szentelték pappá.⁴¹ Ott két évig káplánkodott, majd 1777-től 1786-ig Nagy-Szécsényben lett hitszónok.⁴² Ezt követően minden bizonnyal Vácott is megfordult. Szinnyei úgy tudja, hogy „a kézisajtót 1787-ben ingyen kapta Ambró Ferenc váci nyomdásztól, a szükséges betűkészletet 1788–1790. a budai egyetemi nyomdától szerezte meg. A nyomtatást 1790-ben Padén, egy bánáti kis helységben kezdte meg, hol a plébánost helyettesítette; saját Toldalék-ján kívül, mindössze 19 többnyire apró nyomtatványt készített és ingyen osztogatta Padén, hol a gyermekek oktatásával is foglalkozott. A szógyűjtésen kívül könyvek fűzésével és kötésével is foglalkozott”.⁴³

Kalapis Zoltán kutatásai szerint Takáts Rafael 1788 júliusában érkezett Padéra, ott 1790-ben kezdte üzemeltetni kézisajtóját, és 1792-ben távozott e kétszáz lelket számláló bánáti dohánykertész faluból.⁴⁴ Tehát nyomdászunk három–négy évet tölthetett Padén, s mint Kalapis írja, ténykedésével „a felvilágosultság apró mécsesét gyújtotta meg ebben a telepítvényes kertészfalu-

ban”.⁴⁵ Ez a kis magánnyomda minden bizonnyal egy nyomtatóasztalból, egy elhasznált, kézi erővel működő nyomógépből, egy vagy több betűszekrényből s a minden bizonnyal nem túl gazdag papírkészletből állt”.⁴⁶ Teljes betűkészlete százhuszonhárom libra súlyú volt, ami annyit jelent, hogy mintegy hatvan kilogrammot nyomott.⁴⁷

Takáts sajnos nem sokáig nyomdászkozhatott gondtalanul. 1793-tól ugyanis a helytartótanács a nyomdák működését hatósági engedélytől tette függővé.⁴⁸ Ekkor vette kezdetét Takáts üldöztetése is. Előbb figyelmeztették, majd házkutatások következtek, minek során szerzetesüinktől elkobozták kéziszajtóját és a *Toldalék* hatvan példányát.⁴⁹ Takáts azonban nyomdai kellekeit furfangos módon visszaszerezte, és több helyen is rejtegette.⁵⁰ Végül Szinnyei szerint „a helytartótanács zaklatásai miatt kéziszajtóját megsemmisítette”.⁵¹

Tizenkilenc nyomtatványa közül Kalapis Zoltán szerint tizenkét Padén jelent meg, s ezek nagyrészt latin nyelvű kiadványok voltak:

„1. Régi és szabvány szerinti alfabétum az ebből hasznot húzó növendékeknek;

2. Miatyánk, üdvözlégy, hiszekegy, tízparancsolat, az egyház parancsai;

3. Az előírt katekizmus összefoglalása;

4. Különböző jámbor énekek, úgymint *Salve Regina*, *Regina coeli* . . .

5. Vác lakóinak genealógiája és családi nevei, amely kezdődik ezekkel a nevekkel: Zsilka, Koptika, Babrecska, Petrecska, Manyák . . .

6. A keresztségnék és az avatásnak szertartása;

7. A betegellátás szertartása;

8. A temetés szertartása;

9. Krisztus kínszenvedése;

10. Keresztút;

11. Mindenszentek litániája;

12. *Toldalék* a Páriz–Pápai szótárhoz, azaz *Toldalék ad Dictionarium Parispapianum*”.⁵²

A további hét kiadványt Lőrincben, következő állomáshelyén nyomtatta.⁵³ A szakirodalom úgy tudja, hogy a tizenkilenc aprónyomtatvány közül mindösze három maradt fenn csupán.⁵⁴ Ezek közül az egyik a Padén nyomtatott s az Országos Levéltárban őrzött *ABC táblátska*.⁵⁵ A másik a keresztelezés rendjéről szóló (két példányban ismert) *Ordo baptismi*, a harmadik pedig Takáts legfontosabb műve, a Páriz–Pápai szótárhoz készített *Toldalék*.⁵⁶ Ez utóbbinak is két példányáról tudnak. Kéziratossá hagyták át a tudós szerzetesnek a Magyar Tudományos Akadémia kéziratára őrt.⁵⁷ Kéziratban maradt művei főképpen szerteágazó és termékeny szótárírói munkásságáról tanúskodnak. Így nem véletlen, hogy a szakirodalom is mindenekelőtt munkásságának ezt a részét ismeri és méltányolja. Kalapis Zoltán írja, hogy hagyatékában található „egy orvosi feljegyzéseket tartalmazó irat a diagnosztika és gyógyszeratan köréből”.⁵⁸ Több kutató, így Gáldi László is feltételezi, hogy „maga is gyógyított, vagy

legalább betegeinek rendszeres tanácsokat adott”.⁵⁹ Bálint Sándor, majd Kalapis Zoltán is feltételezik, hogy „Padé népének nemcsak a lelki, hanem az egészségi gondozását is ő látta el”.⁶⁰ Ezt az állítást a *Toldalék* orvosi műszavainak gazdagságára alapozzák.⁶¹ Nos, e sorok írója néhány évvel ezelőtt a zrenjanini múzeum könyvtárának régi katalógusában a 121. számú bejegyzés alatt egy „orvosi könyv”-ként (Medicinska knjiga) jelölt kötet adatait találta meg, amelynek nyomdahelyeként Padé volt föltüntetve, kiadási éveként pedig az 1792. év. Sajnos, a felfedezés öröme rövid ideig tartott. Csakhamar kiderült, hogy a múzeum könyvtárának állományában a 121. számmal jelzett könyv már nem található meg. Ha mégis hitelt adok a katalógus bejegyzésének, ez annyit jelentene, hogy Takáts Padén orvosi feljegyzéseit is kinyomtatta. Tette ezt bizonyára nemcsak saját érdekében, hanem a mind szélesebb körű egészségügyi felvilágosítás szolgálatában. További kutatások még fényt deríthetnek eddig ismeretlen Takáts-féle nyomtatványokra. Bánát egyházi gyűjteményei, vidéki parókiák könyvtárai még tartogathatnak efféle meglepetést.

Végül szólni kell röviden a Takátsra vonatkozó viszonylag bő szakirodalomról is. Elsőként Takáts Rafael munkásságáról, *Toldalék* című műve kapcsán Bartha József értekezett a *Magyar Könyvszemle* 1897. évfolyamában.⁶² Őt követően Melich János írt róla *A magyar szótárírodalom* című tanulmányában, amelyet 1907-ben jelentetett meg a *Nyelvtudományi Közleményekben*.⁶³ Melich ösztönzésére Heinlein István kezdett behatóbban foglalkozni a padéi nyomdással, s ennek eredményeként két tanulmánya jelent meg a *Magyar Nyelv* 1907. és 1908. évfolyamában. 1908-ban a Budapesti Hírlap 127. számában is olvashatunk róla.⁶⁵ Szinnyei József is számon tartja a *Magyar írók élete és munkái* című sorozatában, amelyben padéi munkásságára is kitér.⁶⁶ Fél évszázaddal később Gáldi László *A magyar szótárírodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban* című művében szól bővebben és természetesen újabb adatok tükrében Takáts szótárírói munkásságáról.⁶⁷ Wix Györgyné 1967-ben, az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvében nyomdatörténeti szemszögből értekezett róla, *Egy XVIII. századi Typographia Privata* címmel, számba véve a padéi nyomda termékeit is.⁶⁸ Takátsot Kosáry Domokos is jegyzi a *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* című könyvében.⁶⁹

Igen érdekes áttekinteni hogyan jelentkezik Takáts Rafael a hazai szakirodalomban. Ugyanis egykori nyomdásztörténészeink, Felix Milleker és Triva Militar nem is tudtak róla.⁷⁰ Borovszky sem említi.⁷¹ Hazai szakirodalmunkban először Pastyik László szól a padéi nyomdásról még 1983-ban, a bibliográfusok Indiján megtartott összejövetelén, és értekezése egy évvel később nyomtatásban is megjelent.⁷² Őt követően 1990-ben Kalapis Zoltán foglalkozott igen részletesen és kimerítően a témával, sok új adat feltárásával, s Takáts Rafaelről szóló tanulmánya több más művelődéstörténeti írással egyetemben 1992-ben kötetben is megjelent.⁷³ A padéi Ferenc-rendi szerzetesről és nyomdájáról Erős Lajos is említést tesz 1993-ban kiadott egyháztörténeti művé-

ben.⁷⁴ Tehát mindössze egy évtizeddel ezelőtt került be hazai szakirodalmunkba az első nyomdász a mai Bánát területén, ahogyan Kalapis nevezi: a padéi Typotbeta.

ALOIS APILER KIKINDAI KÉZISAJTÓJA (1838–39)

A levéltári adatok szerint Alois Apiler német nyomdász Erdélyből érkezett Kikindára, minden bizonnyal 1837-ben vagy 1838-ban, s ott megalapította az első kikindai nyomdát.⁷⁵ Valószínűleg kézisajtóról volt szó, legalábbis erre engednek következtetni nyomtatványai, noha a levéltári adatok ezt kimondottan nem tanúsítják. A kikindai levéltárban őrzött számlák és elismervények szerint Apiler 1839-ben sokféle nyomtatványt készített a kikindai község számára.⁷⁶ Egyik, 1839. szeptember 1-jén kiállított és saját kezűleg aláírt számlája bizonyítja, hogy huszonhat forint értékben rovatos táblákat és jegyzőkönyveket szállított le Kikinda község részére.⁷⁷ Milivoj Rajkov helytörténész szerint úrlapok, falragaszok és egyéb, a községi hatóság által igényelt nyomdaipari termék előállításából próbálta fenntartani magát.⁷⁸

Megfelelő adatok hiányában nehéz lenne megmondani, hogy mikor is állt le Apiler kikindai sajtójának üzemelése, ám minden jel szerint erre még 1845 előtt, a *Velikokikindski list* című első szerb (kéziratos) kikindai újság megjelenése előtt került sor.⁷⁹ Ugyanis ha 1845-ben Apiler nyomdája még üzemelt volna, nyilván ott jelentették volna meg nyomtatásban az említett lapot.⁸⁰

Apiler rövid ideig dolgozhatott Kikindán. Nagyobb megrendelések hiányában ott bizonyára nem tudott magának megélhetést biztosítani, s ezért környezetet változtatott.⁸¹ A kikindai község és magisztrátus pedig a továbbiakban a Dölle és Kirchner cégnél, az első kikindai könyvkereskedésen keresztül szerezte be a szükséges úrlapokat, nyomtatványokat.⁸² Ha pedig egyéb nyomdaipari szolgáltatásra volt szükség, akkor szegedi vagy temesvári nyomdát vettek igénybe.⁸³

Noha nyomdájában nem készültek (nem is készülhettek) sem kötetek, sem pedig irodalmi művek, csupán aprónyomtatványok, Alois Apiler kikindai sajtóját mégis számon kell tartani, hiszen beletartozik a bánáti nyomdászat történetébe. Rövid életű tevékenysége annak idején bátor, úttörő vállalkozás volt, ám sajnos olyan, amelynek akkor nem sok esélye volt a fennmaradásra.

Akárcsak Takáts Rafael kézisajtóját, Alois Apiler kikindai nyomdáját sem tartja számon régebbi szakirodalmunk. Felix Milleker és Triva Militar nem tud róla, Borovszky sem említi. Milivoj Rajkov a szorgalmas kikindai helytörténész tárta fel 1971-ben a reá vonatkozó (igaz eléggé gyér) levéltári anyagot, és ezzel el is ragadta nevét a feledéstől.⁸⁴

JOSEF HAYD PANCISOVAI NYOMDAALAPÍTÁSI KÍSÉRLETE (1844)

Milleker írja, hogy „1844-ben Josef Hayd könyvkötő Pancsován szándékozott egy kis könyvnyomdát felállítani, mégis már a rákövetkező évben Temesvárra költözött, és így tervét nem kivitelezte”.⁸⁵ Pancsova monográfiájában valamivel részletesebb adatközléssel az áll, hogy „1844. április 29-én Josef Hayd könyvkötő az udvari haditanácstól (Hofkriegsrat) tankönyveladásra kapott engedélyt. Hayd egy könyv- és zeneműkereskedést szándékozott megnyitni és egy nyomdát felállítani. Azonban már az elkövetkező évben Temesvárra költözött. Utóda, Wilhelm German, 1846. július 21-én nyert engedélyt régi könyvekkel való kereskedésre”.⁸⁶ Josef Küst tudni véli, hogy Hayd nyomdaalapítási engedélyért folyamodott, ám kérelmét visszautasították.⁸⁷

Nagy a valószínűsége annak, hogy Haydnak már kérelmezéskor volt egy kis kézisaajtója, tekintettel arra, hogy a könyvkötőknél az idő tájt ez majdhogynem a szakma velejárója volt. Ugyanis sok könyvkötő foglalkozott jegyzőkönyvek, rovatos táblák és egyéb irodai kellékek készítésével és természetesen kötésével is. Ez annak idején nem lebecsülendő mellékkeresete volt a könyvkötőknek. Hayd bizonyára ilyen irányú tevékenységét akarta egyrészt bővíteni, másrészt pedig a kellemetlenségek elkerülése végett törvényesíteni is. Sajnos kérelme nem talált meghallgatásra, így Pancsova nem 1844-ben, hanem csak 1848 nyarán kapott nyomdát, amikor is Jovan Kaulicij Újvidékről Pancsovára költöztette át nyomdagépeit.⁸⁸

ISMERETLEN BECSKEREKI KÉZISAJTÓ(K) (1825?–1844?)

Noha az eddigi, vidékünkre vonatkozó nyomdászttörténeti szakirodalomban nincs semmiféle utalás, de még feltevés sem arról, hogy Nagybecskereken 1847 előtt (Pleitz fellépése előtt) működött volna bármilyen nyomda, mégis ezúttal van alapja egy ilyen állításnak, annál is inkább, mert néhány adat erre enged következtetni.

A legkorábbi adat, amely erre utal, az akkor még Budán nyomtatott *Letopis* 1826. évfolyamában jelent meg.⁸⁹ Ez egy rövid hír arról, hogy Jevstatije Mihajlović író Nagybecskereken 1825. november 6-án előfizetési felhívást adott ki *Dobrivoj i Aleksandra* című, készülő művére.⁹⁰ Az előfizetési felhívások (objavlenijék) az idő tájt szokásos röpírszerű, egyoldalas nyomtatványok voltak, amelyet a potenciális olvasóközönség között osztogattak, vagy falragaszként, plakátszerűen használtak. Ilyen lehetett az említett felhívás is. Az a körülmény, hogy a szerző „Nagybecskereken adta ki” úgy érthető, hogy ott is nyomtatták. Sajnos eddig nem került elő egyetlen példánya sem. Pedig akkor nyilván megoldódna a nyomdahely rejtélye.

Egy másik forrás is becskerei aprónyomatványra enged következtetni. Szentkláray Jenő írja: „Bárány Ágoston . . . 1830-ban egy . . . felvonulás alkalmával . . . Becskereken . . . az országgyűlésről hazaérkező követek üdvözlésére . . . nyomtatott alkalmi verseit elszavalva, azokat a közönség közt szétosztotta”.⁹¹ Ezekből az aprónyomatványokból sem maradt fenn mutatvány, amely eloszlatná a dilemmákat. Ám addig is jogos a feltételezés, hogy ezeket az alkalmi verseket éppenséggel Becskereken (is) nyomtathatták.

A harmadik (ezúttal kézzelfogható) aprónyomatvány egy 1844-ben nyomtatott becskerei színlap, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár Színház-történeti tárában őriznek.⁹² E sorok írója is ott talált rá. A színlap kis formátumú és Nagy Ignác *Tisztújítás* című művének becskerei előadását harangozza be 1844. április 23-ára.⁹³ A színművet a plakát szövege szerint becskerei műkedvelők adták elő, és jótékony célú előadás volt: „A torontáli népjegyzők nyugdíjintézete javára az itteni színházban több ügybarát által fog adatni” – áll a színlapon.⁹⁴ Ez a körülmény még jobban megerősíti feltevésem, hogy e plakátot Nagybecskereken nyomtatták. A gyanút igazolni látszik az a körülmény is, hogy a színlapon nincs feltüntetve a nyomda neve, ami azt jelentheti, hogy privilégium nélküli kis kézisajtón készülhetett. Hiszen ha szabályos nyomdai kiváltsággal rendelkező nyomdában állították volna elő, nem lett volna ok elhallgatni a cég nevét. Sőt!

A negyedik, szintén hozzáférhető aprónyomatvány egy útlevel úrlapja 1835-ből, nyomdahely megjelölése nélkül, amelyet a zrenjanini levéltárban őriznek. Az is feltehetően becskerei kézisajtón készülhetett.

Döntő bizonyítékok híján csak találgatás tárgya lehet, hogy egy vagy esetleg több kézisajtó üzemelt Becskereken a múlt század első felében. Ugyanis ha helytálló a feltevés, hogy könyvkötők kézisajtóinak üzemeléséről van szó, akkor bizonyára két kézisajtó is működhetett. A további nyomdászattörténeti kutatások talán majd erre is fényt derítenek.

*

Ha valamilyen módon jellemezni szeretném ezeket a bánáti kézisajtókat, el kell mondanom, hogy valamennyi rövid életű volt, mondhatnám alkalmoszerű, és egyiknek sem volt hosszan tartó „termelése”. Takáts Rafaelt, a padéi ferences nyomdászt kivéve e kézisajtók könyvkötők kezében voltak, akiknek hasznát húzó mellékfoglalkozása volt a rovatos táblák készítése, a lajstromok, jegyzőkönyvek vonalazása és bekötése. Egyikük-másikuk túllépte ezt a könyvkötők mellékfoglalkozásaként megtírt tevékenységet, méghozzá oly módon, hogy hozzájutott bizonyos mennyiségű és fajtájú betűhöz, és kockára merete tenni működési engedélyét és szabadságát azért, hogy (a városi vagy megyei előljárók hallgatolagos támogatása mellett) kinyomtasson egy-egy színlapot, alkalmi köszöntő verset, vagy közérdekű felhívást. Ez a „termelés” oly csekély

méretű volt, hogy nem vonta magára a privilegizált nyomdászok figyelmét, akik különben árgus szemekkel figyelték vetélytársaik tevékenységét, különösen a kontárok jelentkezését, hogy esetenként azonnal panaszt emelhesenek a helytartótanácsnál „privilegiált jogaik bitorlásáért”. A bánáti nyomdászat előtörténetéből csupán Takáts Rafael munkássága magasodik ki, nemcsak azért, mert az ő kézisajtója alól kerültek ki az első nyomtatványok a mai Bánát területén, hanem azért is, mert az ő produkciója volt a legkiemelkedőbb, akkori bánáti viszonylatban a legimpozánsabb.

AZ ELSŐ BECSKEREKEN NYOMTATOTT KÖNYVEK

Eddig a helytörténészek úgy tudták, hogy Bárány Ágoston *Temes vármegye emléke* című kötete (1848) volt az első Becskereken nyomtatott könyv, illetve a Pleitz nyomda első terméke.⁹⁵ Ez a megállapítás most, újabb adatok tükrében módosításra szorul.

Az első Becskereken nyomtatott kötet Ország János *Játékszíni zsebkönyve* volt, amely 1848 januárja és márciusa között jelent meg a Pleitz nyomdában.⁹⁶ Hogyan és miképp került sor ennek kiadására? Már említettük, hogy Feleky Miklós közlő negyventagú színtársulata 1847. október 21-én kezdte meg vendégszereplését a Bega-parti városban.⁹⁷ Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy a trupp tagja volt az idő tájt Szerdahelyi Kálmán és Prielle Kornélia is, s hogy a megannyi zenés darabon kívül többek között előadták a *Bánk bán*t, a *Szökött katonát*, az *Ezred leányát*, a *Peleskei nótáriust* és a *Lúdas Matyit*.⁹⁸ Jövetelük egyébként jól elő volt készítve. Bárány írja, hogy 1847-ben „társulat keletkezett a magyar Tháliát Becskerekre telepítendő”.⁹⁹ Ennek élén Karácsonyi László alispán állott, és a tömörülés célja mindenekelőtt az volt, hogy Becskereken (természetesen megfelelő anyagi és szellemi pártfogással) hosszabb időre magyar színtársulat vendégszereplését biztosítsák.¹⁰⁰ Gyűjtés indult tehát, s a pénz nem is okozott oly nagy gondot, mivel a megye előkelőségei is bekapcsolódtak az akcióba. Amikor összegyűlt a pénz, ki is egyeztek Feleky társulatával, s az meg is kezdte vendégszereplését. Bárány szerint Feleky társulatának fellépéseit a becskerekiek „tetemes áldozattal” biztosították.¹⁰¹ Nos, hogy ennek a vendégszereplésnek maradandó emléke is legyen, Felekyék úgy találták, hogy a megye lelkes pártfogását egy játékszíni zsebkönyv kiadásával viszonzozhatnák. Itt jött kapóra Pleitz akkortájt beindított nyomdájá. Az ötletet végül is Ország János „a ns. Torontál vármegye által biztosított dal és színtársaság sűgője” váltotta valóra, aki össze is állította a kötetecskét.¹⁰² Előszavában hangsúlyozza, hogy e könyv célja kettős. Egyrészt be akarták mutatni a társaság névsorát az október 21-e és december 30-a között előadott színművek jegyzékével, másrészt ezzel akartak köszönetet mondani „Torontál hú fiainak és leányainak” a pártfogásért.¹⁰³ A kötetben nyolc „vegyes költe-

mény” is található, valamennyit Feleky színtársulatának tagjai írták. Név szerint: Csöngey Dávid, Nagy Lajos és Némethy György.¹⁰⁴ Az említett játékszíni zsebkönyv, tekintettel arra, hogy az előadott színművek jegyzékét 1847. december 30-ával zárja, csakis 1848 januárjában jelenhetett meg. Annál is inkább, mert a zsebkönyv az 1848. évre szól.¹⁰⁵ De még akkor is, ha nem januárban jelent meg, 1848. március 7-éig feltétlenül meg kellett jelennie, hiszen akkor ért véget Felekyék becskerekai vendégszereplése.¹⁰⁶ A kötet egyetlen példányát az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti tárában találtam meg. Ezt a példányt Báthory Jánosnak dedikálták, s a benne lévő pecsét szerint 1912-ben, a 361. szám alatt került a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárába.¹⁰⁷

A második könyv, amely már túlhaladta az aprónyomtatvány fogalmát, Maywald Lajosnak *A torontálvármegyei állomási helyek távolságát kimutató jegyzéke* volt.¹⁰⁸ Maywald vármegyei főmérnök volt, és ezt a távolságjegyzéket hivatalos megbízásból állította össze.¹⁰⁹ Bárány tanúsága szerint 1848 áprilisában került a Pleitz nyomdába,¹¹⁰ noha a kötetből kitetszik, hogy szerzője már 1847-ben leadta a kéziratot. E munkának három példánya maradt fenn. Az egyiket a zrenjanini Történelmi Levéltárban, a másikat az újvidéki Vajdasági Levéltárban, a harmadikat pedig Budapesten, a Magyar Országos Levéltárban őrzik.

A harmadik Pleitz-kötet Bárány Ágoston *Temesvármegye emléke* című könyve volt.¹¹¹ Bárány 1848. február 29-én fejezte be kéziratát.¹¹² Ekkori keltezésű kötetének előszava. Bizonyára akkor adhatta le nyomdai megmunkálásra. 1848 márciusában került ki a könyv első íve a Pleitz nyomdából, a teljes kötet pedig 1848. június elején látott napvilágot.¹¹³ „A részvétlenség miatt bukásom itt is bizonyos” – vallotta kötetéről Bárány Ágoston.¹¹⁴ Jóllehet művének kétszáznyolcvannégy előfizetője volt (Bács megyéből tizenkettő, Csongrád megyéből hat, Temes megyéből százharminchat, és Torontál megyéből százharminc), ez mégsem volt elegendő a kifizetődőséghez. E művén, mint annak előszavában írja, huszonkét évig dolgozott. S mint Szentkláray írja „nem az írói honoráriumért, hanem hivatásból, belső ösztönéből”.¹¹⁵ Még a publikum részvétlensége sem riasztotta vissza a munkától. Kötete ma már igazi könyvritkaság. Egy-egy példányát a zrenjanini könyvtár és a múzeum gyűjteménye őrzi. Néhány példány magántulajdonban is fennmaradt.

A negyedik 1848-ban kiadott Pleitz-kötet a *Reform des Judenthum* című könyv volt. A kötet szerzője ismeretlen, példányát sem tudtam fellelni. Megjelenéséről Rónay Móricnak, Torontál megye első alispánjának 1848. december 10-én kelt jelentése tanúskodik.¹¹⁶ Ebben a jelentésben, amelyet ma a budapesti Magyar Országos Levéltárban őriznek, Rónay beszámol az 1848-ban Nagybecskereken nyomtatott könyvekről. Sőt, egykoron ehhez csatolva küldte fel az országos rendőri és postaosztálynak a felsorolt könyvek példányait, de

ma már a jelentés mellett csupán Maywald Lajos műve található.¹¹⁷ A többi nyilván elkallódott.

Pleitznek 1848–49-ben akadtak apróbb munkái is. Ezek közül említék most néhányat. 1848-ban került ki nyomdájából a mindössze négyoldalas nagybecsereki gimnáziumi *Értesítő az 1847–48-as évré*.¹¹⁸ Ugyancsak 1848-ban nyomtatta ki a zágrábi püspökség a Torontál vármegyében létező adományosainak belső elrendezését taglaló jogszabályokat.¹¹⁹ 1848. november 1-jén jelentette meg Pleitz többnyelvű falragaszként a közös teherviselésről szóló törvénycikelyt¹²⁰ és több más közérdekű felhívást.

1848-ban a Sajtótörvény 30. szakaszának 2. pontja úgynevezett biztosíték fizetésére kötelezte a nyomdatulajdonosokat.¹²¹ Ez a rendelkezés azonban igen súlyos anyagi helyzetbe sodorta nyomdászunkat, hiszen alig néhány hónappal ezelőtt indította csak be sajtóját, a vállalkozásba minden vagyonát befektette, s ezért semmiképpen sem tudott eleget tenni a törvényes kötelezettségnek, amely kétezer pengő forintos biztosíték fizetését irányozta elő.¹²² Az akkori bizonytalan bánási állapotok közepette pedig Pleitz nem is számíthatott számottevő megrendelésre, nagy keresetre.

Nyomdászunk elkeseredésében beadványával előbb Torontál megye főispánját kereste meg, kérve annak közbenjárását a belügyminiszternél: „Alázattal alólírt, Torontál megye kegyes pártolása alatt múlt évben egy nyomda állítási szabadalmat valék szerencsés kieszközölni, s azt tetemes költséggel, erőm végső megfeszítésével Nagy Betskereken létre is hoztam, számos családnak atya alig valék képes a kiállítási költségek fedezésére, s azoknak fedezése után, a legrendszeresebb állapotban sokáig kellendett vala küzdenem, míg az erőmön túlterjeszkedés által okozott úrt pótolni képes leendek vala (. . .) Ezen rendelet lehetetlenné tenné intézetem további fennállhatását, s biztosíték letételére képes nem vagyok, más vagyonom nyomdámnál nem lévén, kezeséget senkitől igénybe nem vehetek, s így kenyeremtől megfosztatva nagy költséggel létesített intézetemet roppant károssal eladni kénytetném. (. . .) A megkívántató biztosíték letételére képes egyáltalában, de kivált vidékünk mostani zavargós helyzetében nem vagyok – nyomdám eladási kénytelensége után több száz forintok vesztesége erre, mi jelen körülmények között családdal koldusbotra juttatna, s én volnék a milliók között az egyetlen, ki az 1848-ik évi feltámadásban káros hatást tapasztaltatni kényszerítettém.”¹²³

Karácsony László akkori Torontál megyei főispán pártfogásba vette Pleitzot, s érdekében 1848. augusztus 18-án feliratot intézett Szemere Bertalan belügyminiszterhez.¹²⁴ Ebben kérte, hogy Pleitzot „betsületes, teljes múltja – szegénysége – de különösen a vidéknek zavart állapota tekintetéből – őt a megkívántató biztosíték adásátul teljesen felmenteni – vagy ennek megtagadása esetében legalább arra méltatni kegyeskedjen, miszerint a biztosítékot apró részletekben letehesse”.¹²⁵

1848. november 9-én a belügyminiszter 8512. számú leiratában „az ottani zavaros körülmények miatt” megengedte Pleitznak, hogy a kért biztosítékot részletekben törlessze.¹²⁶ Ezekhez a dokumentumokhoz csatoltan találtam meg Pleitz nyomdájának 1848. június 14-én jegyzékbe vett leltárát, amelyet Fodor Károly főszolgabíró állított össze, s amelyből nemcsak az derül ki, hogy nyomdászunk becskereki felszerelésének értéke 2742 pengő forint volt, hanem az is, hogy tételesen milyen betűtípusokból és milyen korabeli nyomdászkelekből állt „könyvnyomtató intézete”.¹²⁷ Ez a leltárjegyzék az egyedüli hiteles leírása Pleitz felszerelésének 1848-ból.

JEGYZETEK

- 1 Bánát alatt mindig *a mai Bánát* értendő. A nyomdászattörténeti kutatások mai állása szerint, főképpen az újabb szakirodalomnak köszönhetően néhány kéziszajtó működése ismeretes Bánátban Pleitz fellépése előtt. A további kutatások még hozhatnak meglepetést ezen a téren, mindenekelőtt növelhetik a jelenleg ismert kéziszajtók számát.
- 2 Szelei István: *A peremkultúra életana*. Újvidék, 1993, 17. l.
- 3 Borovszky Samu: *Torontál vármegye*. Budapest, 1911, 409. l.
- 4 Borovszky Samu: *Torontál vármegye*. I. m. 410–411. l.
- 5 Uo.
- 6 Uo.
- 7 Uo.
- 8 Uo.
- 9 Uo.
- 10 Uo.
- 11 Uo.
- 12 Szelei István: *A peremkultúra életana*. I. m. 20. l.
- 13 Borovszky Samu: *Torontál vármegye*. I. m. 411–417. l.
- 14 Uo.
- 15 Uo.
- 16 Uo.
- 17 Uo.
- 18 Uo.
- 19 Uo.
- 20 Uo.
- 21 Uo.
- 22 Uo.
- 23 Borovszky Samu: *Torontál vármegye*. I. m. 420–421. l.
- 24 Szentkláray Jenő: *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből*. Temesvár, 1882, 407–411. l.

- 25 *Zrenjanin* (monográfia). Zrenjanin, 1966, 35. l.
- 26 Borovszky Samu: *Torontál vármegye*. I. m. 567. l.
- 27 Uo.
- 28 Borovszky Samu: *Torontál vármegye*. I. m. 429. l.
- 29 Uo.
- 30 Borovszky Samu: *Torontál vármegye*. I. m. 446–447. l.
- 31 Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái, XII*. Budapest, 1908, 905. l.
- 32 Borovszky Samu: *Torontál vármegye*. I. m. 446–447. l.
- 33 Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái, III*. Budapest, 1894, 482. l.
- 34 Borovszky Samu: *Torontál vármegye*. I. m. 446–447. l.
- 35 Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái, VIII*. Budapest, 1902, 550. l.
- 36 Torontál. 1876. május 25.
- 37 A XIX. század első felében az írók közül például Bárány Ágoston és Jevstatije Mihajlović is a megye, illetve a város szolgálatában álltak.
- 38 A szakirodalom régebbi nyomdáról nem tud a mai Bánát területén. Így e tájegység nyomdászattörténetének első fejezete Takáts Rafaellel kezdődik.
- 39 Kalapis Zoltán: *Betűk és képek*. Újvidék, 1992. 9. l.
- 40 Uo.
- 41 Uo.
- 42 Uo.
- 43 Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái, XIII*. Budapest, 1909, 1247. l.
- 44 Kalapis Zoltán: *Betűk és képek*. I. m. 8–11. l.
- 45 Uo.
- 46 Kalapis Zoltán: *Betűk és képek*. I. m. 13. l.
- 47 Uo.
- 48 Kalapis Zoltán: *Betűk és képek*. I. m. 23. l.
- 49 Uo.
- 50 Kalapis Zoltán: *Betűk és képek*. I. m. 24–25. l.
- 51 Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái, XIII*. Budapest, 1909, 1247. l.
- 52 Kalapis Zoltán: *Betűk és képek*. I. m. 14–15. l.
- 53 Uo.
- 54 Uo.
- 55 Uo.
- 56 Uo.
- 57 Kalapis Zoltán: *Betűk és képek*. I. m. 16. l.
- 58 Kalapis Zoltán: *Betűk és képek*. I. m. 17. l.
- 59 Kalapis Zoltán: *Betűk és képek*. I. m. 18. l.
- 60 Kalapis Zoltán: *Betűk és képek*. I. m. 19. l.

- 61 Kalapis Zoltán: *Betűk és képek*. I. m. 18. l.
- 62 Laslo Paščik: Rafael Takač, padejski štampar. *Susreti bibliografa '83*. Indija, 1984, 81–85. l.
- 63 Uo.
- 64 Uo.
- 65 Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái, XIII*. Budapest, 1909, 1247. l.
- 66 Uo.
- 67 Laslo Paščik: Rafael Takač, padejski štampar. I. m.
- 68 Uo.
- 69 Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980, 532. l.
- 70 Felix Milleker: *Geschichte des Buchdruckers und des Zeitungwesens in Banat (1769–1922)*. Vršac, 1926; Triva Militar: *Štamparstvo u Vojvodini*. Novi Sad, 1940; E két alapmű egyike sem ismeri Takács Rafael munkásságát.
- 71 Borovszky Samu: *Torontál vármegye*. I. m. E kötet sem tesz említést a padéi nyomdászról.
- 72 Laslo Paščik: Rafael Takač, padejski štampar. I. m.
- 73 Kalapis Zoltán: *Betűk és képek*. I. m. 7–27. l.
- 74 *Adalékok a zrenjanini-nagybecskereki egyházmegye történetéhez*. Összeállította és szerkesztette: Erős Lajos. Kisorosz, 1993, 362. l.
- 75 Milivoj Rajkov: *Kultura u Kikindi do 1941*. Kikinda, 1987, 98–99. l.
- 76 Uo.
- 77 Istorijski arhiv Kikinda, Fond GMVK 1017/1839.
- 78 *Rad vojvodanskih muzeja 20*. Novi Sad, 1971, 322–334. l.
- 79 Uo.
- 80 Uo.
- 81 Milivoj Rajkov: *Kultura u Kikindi do 1941*. I. m. 98–99. l.
- 82 Uo.
- 83 *Rad vojvodanskih muzeja 20*. Novi Sad, 1971, 322–334. l.
- 84 Uo.
- 85 Felix Milleker: *Geschichte des Buchdruckers und des Zeitungwesens in Banat (1769–1922)*. Vršac, 1926, 18. l.
- 86 Felix Milleker: *Geschichte der Stadt Pančevo*. Pančevo, 1925, 97–98. l.
- 87 Josef Küst: *Anfänge des Buchdruckers und Zeitungwesens in Banat*. Wien, 1957, 73–74. l.
- 88 Felix Milleker: *Geschichte der Stadt Pančevo*. Pančevo, 1925, 112. l.
- 89 *Letopis Matice srpske*. Budim, 1826, 4. sz. 153–154. l.
- 90 A szövegben többek között ez áll: „Evstatije Mihajlović, svršeni jurista *izdao je u Vel. Bečkereku* 6. novembra 1825. Objavljenije na povjest pod imenom cvjet nevinosti ili Dobrivoj i Aleksandra . . .”
- 91 Szentkláray Jenő: *Bárány Ágoston élete és munkái*. Budapest, 1914, 35. l.
- 92 Ez az egyetlen eddig fellelt színlap az 1848 előtti évekből. Sem az Országos Levéltárban, sem a Színháztörténeti Intézetben régebbi nem található, de itthon, vajdasági közgyűjteményekben sem maradt fenn régebbi becskerei színlap.

- 93 Lásd a színlap szövegét.
- 94 Uo.
- 95 Így említi valamennyi helytörténeti kiadvány.
- 96 E sorok írója az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti tárában akadt rá egyetlen példányára.
- 97 Szentkláray Jenő: *Debreceni Bárány Ágoston élete és munkái*. Budapest, 1914, 56–57. l.
- 98 Lásd az említett kötetben a színtársulat névsorát és az előadott darabok jegyzékét.
- 99 Szentkláray Jenő: *Debreceni Bárány Ágoston élete és munkái*. I. m.
- 100 Uo. Valamint lásd: Felix Milleker: *Geschichte des deutschen Theaters im Banat*. Vrschatz, 1937, 38. l.
- 101 Szentkláray Jenő: *Debreceni Bárány Ágoston élete és munkái*. I. m.
- 102 Lásd a Játékszíni zsebkönyvet.
- 103 Uo.
- 104 Uo.
- 105 Uo.
- 106 Szentkláray Jenő: *Debreceni Bárány Ágoston élete és munkái*. I. m.
- 107 Lásd a kötet bejegyzéseit.
- 108 Lásd az említett nyomtatványt a zrenjanini levéltár gyűjteményében.
- 109 Uo.
- 110 Bárány írja: „A jövő hóban (1848 áprilisában – N. F. megjegyzése) »A n. megyei állomások távolsága« című munkát nyomtatja Maywald Lajos megyei főmérnök.” (Szentkláray Jenő: *Debreceni Bárány Ágoston élete és munkái*. Budapest, 1914, 56–57. l.)
- 111 Bárány az idő tájt nemcsak levéltári kutatásokkal foglalkozott. Emellett több más megbízatással halmozták el. A csódtörvényszék és a rögtönítélő bíróság elnöke volt, az 1845-ben alakult Torontáli Takarékpénztár helyettes igazgatója, később pedig Torontál megye alispánja.
- 112 Lásd kötetét a zrenjanini városi könyvtár helytörténeti osztályán.
- 113 Szentkláray Jenő: *Debreceni Bárány Ágoston élete és munkái*. I. m.
- 114 Uo.
- 115 Szentkláray Jenő: *Debreceni Bárány Ágoston élete és munkái*. I. m. 85. l. Kötete körülbelül ötszáz példányban jelenhet meg. Ritkaságát növeli, hogy 1848 júniusában Bárány a forradalmi események miatt nehezen tudta az előfizetőknek kézbesíteni, továbbá eladása is gondokkal járt.
- 116 H-95, Országos rendőri és postaosztály 1848–49. Iratok. 1 doboz. (Magyar Országos Levéltár, Budapest)
- 117 Uo.
- 118 Egy példányát Újvidéken a Vajdasági Levéltárban, a másikat pedig Budapesten, az Országos Levéltárban találtam meg.
- 119 Egy példánya Újvidéken, a Vajdasági Levéltárban található.
- 120 Uo.
- 121 H-15, Rendőri ügyosztály 1848–49. Iratok. 2. kútfő, 41–80. tétel. (Magyar Országos Levéltár, Budapest)

122 Uo.

123 Uo.

124 Uo. a 114. sz. irat.

125 Uo.

126 Uo. a 8512. sz. irat.

127 H-15, Rendőri ügyosztály 1848–49. 2. kútfő, 141–190. tétel. (Magyar Országos Levéltár, Budapest)